TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZ YILINDA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

Dr. Tezer PALACIOĞLU
Müşavir, İstanbul Ticaret Odası
tezer.palacioglu@ito.org.tr
ORCID: 0000-0002-0388-1750

ÖZET

Altı asrı aşan Osmanlı İmparatorluğunun külleri üzerinden yeniden doğan Türkiye Cumhuriyeti 100 yıllık tarihi boyunca pek çok aşamalardan geçmiştir. Yeni kurulan bir devlet olarak bir yandan geçmişten gelen anlaşmaların bağlayıcı hükümlerinden kurtulmaya çalışırken, bir yandan da hedef almış olduğu muasır medeniyetler seviyesine çıkma ilkesi doğrultusunda ekonomik ve sosyolojik altyapıyı oluşturma çabasına girmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında dünyada ortaya çıkan Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı gibi olumsuzluklara göğüs germeye çalışan Cumhuriyet, 1950 sonrası çok partili hayatla birlikte yeni bir yola girerken aynı zamanda, Doğu ve Batı Paktları arasında tercihini Batıdan yana kullanmıştır. İthal ikameci yıllardan, planlı ekonomiye, liberal ekonomiye geçiş çabalarına kadar zikzaklar arasında geçen yıllardan sonra 1980 yılı 24 Ocak kararları ile dışa açık, koruma kalkanları kaldırılmış bir ekonomik politika izlenmesine çalışılmıştır. Nispeten başarılı geçen 1980'li yılların ardından 1990'lar iç ve dış krizlerle birlikte ekonominin rayından çıktığı gelişmelere sahne olmuştur. 2001 yılı krizi ile tam anlamı ile çöküşün eşiğine gelen Türkiye titizlikle ve katı olarak uygulanan uzun bir ekonomi programı ile birlikte krizden çıkmıştır. Disiplinli bir kamu yönetimi ve AB ile yapılan Gümrük Birliği çıpası ile rekabet gücü kazanan Türkiye bugün dünyanın önde gelen dış ticaret ülkeleri arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Dış Ticareti, Cumhuriyetin 100 Yılı, Cumhuriyetin 100 Yıllık Dış Ticareti, Dış Ticaretin Gelişimi, Türkiye Cumhuriyeti.

DEVELOPMENT OF FOREIGN TRADE IN THE CENTENNIAL ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE

ABSTRACT

The Republic of Turkiye, which was reborn from the ashes of the 624-year-old Ottoman Empire, has passed through many stages during its 100-year history. As a newly established state, while on the one hand, it tried to get rid of the binding provisions of the agreements of the past, on the other hand, it made efforts to create an economic and sociological infrastructure in line with the principle set targeting to catch up the level of advanced civilisations. In the first years, the Republic tried to overcome the adversities that emerged in the world such as the Great Depression and the Second World War. In 1950's while entering a new path with the multi-party life after 1950, it preferred the West alliance between the Eastern and Western Pacts. After years of zig zagging between import substitution, planned economy or a liberal economy, with the 24 January decisions of 1980, an economic policy that was open to the outside world and whose protection shields were removed was tried to be followed. After the relatively successful 1980s, the 1990s witnessed developments that derailed the economy with domestic and foreign crises. With the 2001 crisis, Türkiye was on the verge of complete collapse, but it succeeded to emerge after a, long, rigorously and strictly implemented economic program. With a disciplined public administration and the anchor of the Customs Union with the Europen Union (EU), Türkiye gained competitiveness and is today among the world's leading foreign trade countries.

Key Words: Foreign Trade of Turkiye, 100 Years of the Turkish Republic, 100 Years of Foreign Trade of the Turkish Republic, Development of Turkish Foreign Trade, Republic of Türkiye.

GİRİŞ

Tarih, ders alındığı takdirde öğretici ve yol göstericidir. 624 yıl süren Osmanlı egemenliğinin ardından kurulan Cumhuriyetimizin 100. yılında dış ticaretinde de geçirdiği evrelerin ortaya konması ülkemizin bugün ulaştığı noktayı anlamamızda yardımcı olacak, gelecekte de izlenmesi gerekli hususlarla ilgili ipuçları verecek hüviyettedir.

Dış ticaret asla basit istatistiklere indirgenemez. Ülkenin sahip olduğu üretim faktörleri, sosyal ve kültürel yapısı, nüfusu, siyaset ve bürokrasisinin durumu, hukuki düzenlemeleri, gümrük vergilerinin dışında da tüm vergi sistemi, imalat, ulaştırma-lojistik, haberleşme, finans, sanayi, beşeri başta olmak üzere alt yapısı, teknoloji düzeyi, eğitim düzeyi, işgücü özellikleri, girişimciliğe verdiği önem, üretim faktörlerini elinde tutan aktörler, devlet destekleri, doğal kaynakları, tarım, hayvancılık ve madenciliği doğrudan etkileyen topraklarının genişliği, iklimi, coğrafi konumu, tarihi, dini, dili, komşuları başta olmak üzere dünya ile ilişkileri, üyesi bulunduğu ekonomik, askeri temelli uluslararası birlikler, taraf olduğu antlaşmalar, ülkenin kendisi dışındaki dış çevrede gerginlik, yumuşama, kriz, askeri ve ticari savaşlar gibi dünya siyasi ve ekonomik gelişmeleri, rakip ülkeler velhasıl arz, talep ve rekabet gücünü etkileyen çok sayıda değişkenin hep birlikte az ya da çok etkisinin olduğu bir bütündür. İthalat, ihracat, hacim ve denge rakamları tüm bu değişkenler sonucu ortaya çıkan göstergedir.

Dolayısı ile Cumhuriyetimiz boyunca gerçekleşen dış ticaret aslında gelişen ve gelişmekte olan olaylara karşı yapılan hazırlıklar, planlar sonucu ülkenin genel durumunu gösteren bir karnedir.

Bu çalışmada Cumhuriyetimizin 100 yılı dış ticaret özelinde, yaşanılan önemli siyasi, ekonomik gelişmelerle birlikte incelenmektedir.

CUMHURİYETE GİDEN SÜREÇTE DIŞ TİCARET

Hiç kuşkusuz Cumhuriyetin ilk yılları, son derece farklı milletleri bünyesinde eritmiş, muhtelif kaynaklarda etki alanları ile birlikte 24 milyon km^2'ye ulaşan devasa sınırlara (Yeni Türkiye SAM,2023) hükmeden Osmanlı imparatorluğunun devamı olarak, onun asıl unsuru olan Türklerin kurduğu yeni devletin yapılanması ile geçmiştir.

Yeni devletin yapılanması derken, küllerinin üzerine kurulduğu Osmanlının "en uzun yüzyılına" kısaca bakacak olursak, Saray'ın geniş ve mozaik hüviyetindeki topraklarında hakimiyet kurmakta zorlandığı bir gerçektir. Birinci sanayi devrimi, Fransız İhtilali, ikinci sanayi devrimi gibi ana etkenlerle oluşan yeni düzende, Osmanlı yabancı tebaasından gelen özgürlük kalkışmaları ve Türklerde yayılan Celali isyanları ile içeride sarsılırken, yeni dünya merkez güçlerin Osmanlı topraklarını da içine alan sömürgeleştirme baskısı altında idi.

1822 yılında Yunanistan'da başlayan -izleyen yıllarda İmparatorluk içerisindeki diğer uluslara yayılacak- ayrılıkçı başkaldırı ve isyanı bastırmak için çağrılan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile yaşanan sorunlar dolayısıyla İngiltere'nin desteğine muhtaç kalan Osmanlının, 1838'de imzaladığı Baltalimanı anlaşması ile İngiliz tüccarlara tanıdığı imtiyazlar İmparatorluğun, kendi gümrüklerini belirleme hükümranlığını elinden almıştır.

İç ticarette önemli bazı malların ihracını, Devletin sahip olduğu tekel ve ek vergi koyma ve iç gümrük haklarını kaldıran, İngilizlere her tür malın ticareti hakkını veren anlaşma ile ihracat vergileri %12, ithalat vergileri %5 ile sınırlanmış ve transit ticaret vergisi de %3 olarak belirlenmişti. İngiliz tüccarlar iç ticarette en avantajlı yerli tüccarlarla eşit muamele, kapitülasyonların devamı ve yeni imtiyazların öncekilere eklenmesi hakkına kavuşmuştur (Dura, C., ve Altıparmak, A., 2000).

Osmanlı üzerinde sanayi devriminin etkilerini daha da artırarak, İmparatorluğu ithal mallar cenneti serbest pazar haline getiren ve ilelebet geçerli olması ile devletin bebek sanayileri koruma imkanını elinden alarak sanayileşmeyi zayıflatmıştır (Eşiyok A, 2010).

Anlaşmanın benzerlerinin ardı ardına çeşitli ülkelerle de yapılması ile, vergilerin düşürülmesinin bir sonucu da Osmanlı'nın artan oranda hammadde ihraç ederken, mamul mallar ithal eden bir yapıya dönüşmüş olmasıdır.

1830 sonrası her 10 yıl başı ile izleyen 3'er yılda Osmanlının dış ticaretini ülkeler itibariyle Devlet İstatistik Enstitüsü verileri kullanılarak gösteren tablo (Pamuk, 2005) baz alınarak tarafımızca hazırlanan verilere göre, belirtilen tarihler ortalamasına göre, 80 yıl içerisinde İngiltere yaklaşık ¼ oranı ile Osmanlının en büyük ticaret ortağıdır. Onu Avusturya ve Fransa yaklaşık %16, Rusya %11 ve Almanya %6 pay ile izlemektedir.

Avusturya (Habsburg) ve Rusya ile ticaret payının 1890 sonrası yarı yarıya azalması, buna karşın, Almanya ile ticaretin iki katından fazla artış göstermesi dikkat çekmektedir. Bu durum bahis konusu ülkelerin gerek kendi iç siyasi dinamikleri (Rusya ve Avusturya'nın mozaik yapısının tıpkı Osmanlıda olduğu gibi çözülme sürecine girmesi, Almanya'da siyasi birliğin 1871'de sağlanması gibi) gerekse Osmanlı ile siyasi ilişkileri ile birlikte değerlendirildiğinde anlamlıdır.

Tablo 1 : Ülkeler İtibariyle Osmanlı Dış Ticareti (%)

	İngiltere		**Fransa**		**Almanya**		**Avusturya**		**Rusya**		**Diğer**	
	İhr.	**İth.**	**İhr.**	**İth.**	**İhr.**	**İth.**	**İhr.**	**İth.**	**İhr.**	**İth.**	**İhr.**	**İth.**
1830-1911 Belirtilen Dönem Ortalaması	21,9	29,7	20,9	10,5	3,3	8,5	16,3	16,1	9,1	13,4	19,0	14,3
1830-1882 Belirtilen Dönem Ortalaması	21,2	29,7	21,7	10,7	1,1	7,2	20,9	17,9	11,6	15,3	19,0	15,4
1890-1911 Belirtilen Dönem Ortalaması	23,2	29,9	19,3	10,3	7,6	11,3	7,2	12,7	4,0	9,6	19,2	12,1

Kaynak: (Dura, C., ve Altıparmak, A., 2000)

Dış ticarette toplam 5 ülkeye, belirtilen dönem ortalamasına göre ihracatta %71,4, ithalatta %78,3 gibi yüksek oranda bağımlılık; dönemin sanayi ve ticaret koşulları, ulaştırma imkanları ve çok sayıda ulusu içine alan imparatorluk, koloni yapıları ile açıklanabilir.

Baltalimanı anlaşması koşulları ilerleyen zamanda her ne kadar Osmanlı açısından iyileştirilmeye çalışılsa da 1923-29 arası dönem Lozan Anlaşması koşulları çerçevesinde Osmanlının uygulamakta olduğu korumacılıktan uzak gümrük vergilerinin aynen korunduğu bir dönemdir.

Gerek bu mecburiyet gerekse Osmanlıdan alınan ekonomik alt ve üst yapı yetersizlikleri ile Cumhuriyetin ilk yılları, dışa açık ve ithale bağımlı bir şekilde geçmiştir. 1923'ten genç Cumhuriyetin kendi tarifelerini oluşturma imkanına sahip olduğu 1929 yılına kadar olan dönemde, dış ticaretin gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) içinde payı ithalatta %14.6, ihracatta ise %10.6 olup, 1980'lere kadar bu orana ulaşılamaması ticari açıklık uygulamasının açık bir göstergesidir. (Boratav, 2006).

Cumhuriyet döneminde gelinen noktayı kıyaslayabilmek için bu dönemle ilgili dış ticaret kompozisyonunu vermek de yerinde olacaktır. Buna göre, ihracat ağırlıklı olarak tarım (%86,3) ve madencilik (%4) şeklinde hammaddeye dayalı iken sanayi ürünlerinin payı %10'un altındadır. (%8,6) Bunun tam tersi ise ithalatta geçerlidir. Kalkınma çabası içerisinde arayışların bir ifadesi olarak 1924'te yatırım malları ithalatı %11,8 iken 1928'de ekonomik buhranın hemen öncesinde bu oran %21,9'a yükselmiştir (Taşkın M'den aktaran Tekinşen A, Önder H, 2008).

CUMHURİYETİN KURULUŞ YILLARI

1929 Ekonomik Buhrana kadar geçen süreçte dış ticaretin de altyapısını oluşturan önemli gelişmeler söz konusudur. Bu gelişmelerin anayasası çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarını temsilen 1.135 delegenin katılımı ile 17 Şubat -4 Mart 1923 arası toplanan ve *Misak-ı İktisadi* diye adlandırılan İzmir İktisat Kongresidir. Sanayi ve sermaye birikiminin oluşturulması, tarımın geliştirilmesi, kapitülasyonların kaldırılması, yabancı sermayeye karşı saygılı olunması, yurt içi üretimi yeterli mallarda gümrük vergileri ile korumacı uygulamalar getirilmesi, bir ticaret ana bankasının kurulması, öşür vergisinin kaldırılması başlıca talepler arasındadır (Kayıran M, Saygın S, 2019). Alınan kararlar çerçevesinde;

1924'te Türkiye Taşkömürü Kurumu ve İş Bankası, 1925'te ilk milli sigorta şirketi Anadolu Anonim Türk ve ilerleyen dönemde baraj ve su yolları inşası ile büyük rol oynayacak olan Devlet Su İşleri, 1926'da Emlak ve Eytam Bankası, 1927'de Eskişehir Bankası kurulmuş, ilk şeker fabrikaları hizmete girerken, mevcut demiryollarının devletleştirilmesi ile yenilerinin inşasına başlanmıştır. 1925'te tarımdan alınan

öşür vergisinin kaldırılması ile 1927'de Teşviki Sanayi Kanununun yeniden düzenlenmesi her iki sektörü geliştirmek için getirilen devrim niteliğinde düzenlemelerdir.

Teşvik kanunu ile sanayicilere kuracakları tesis için arsanın belli koşullarda hibe edilmesi veya bedelinin 10 yılda ödenmesi, çeşitli vergi kolaylıkları üretim için gerekli makine ve teçhizatın gümrük vergisinden muaf tutulması, ham, ara ve mamul ürünlerinin taşınmasında, kamu tekellerinden alımında avantajlı fiyat sağlanması, kamu alımlarında yerli malına %10 fiyat farkına kadar öncelik tanınması yerli sanayi ve sanayicilerin serpilmesinde kilometre taşı olmuştur (Kasalak, K. 2012).

Ancak gerek Lozan anlaşması çerçevesinde 24 Ağustos 1929'a kadar 1 Eylül 1916'da geçerli Osmanlı gümrük oranlarının uygulanması zorunluluğu ile korumacı politikaların uygulanamaması ve gerekse henüz sanayi yatırımlarının çok yeni olması dolayısı ile iç tüketimde ithalata bağımlılığın sürmesi sonucu 1923-30 arası dönemde dış ticaret devamlı açık vermiştir.

Tablo 2: 1923- 1929 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Kuruluş Yılları)

	İhracat Değer Bin $	**İhracat Değişim %**	**İthalat Değer Bin $**	**İthalat Değişim %**	**Denge Bin $**	**Hacim Değer Bin $**	**Karşılama Oranı %**
1923	50.790		86.872		-36.082	137.662	58,5
1924	82.435	62,3	100.462	15,6	-18.027	182.897	82,1
1925	102.700	24,6	128.953	28,4	-26.253	231.653	79,6
1926	96.437	-6,1	121.411	-5,8	-24.974	217.848	79,4
1927	80.749	-16,3	107.752	-11,3	-27.003	188.501	74,9
1928	88.278	9,3	113.710	5,5	-25.432	201.988	77,6
1929	74.827	-15,2	123.558	8,7	-48.731	198.385	60,6

Kaynak: TUİK

BUHRAN YILLARI – DEVLETÇİLİK ANLAYIŞI İLE SANAYİLEŞME ÇABALARI

1930'lar ayakları üzerinde doğrulmaya çalışan genç Cumhuriyetin, bir yandan ABD'de başlayarak dünyayı saran 1929 Büyük Buhran'ın etkilerine karşı koyma, bir yandan da gelişimini sürdürme çabaları ile geçen yıllardır.

Dünya ekonomisinin lokomotifi ABD'de hisse senedi piyasasında başlayan ve etkileri 4 yıl boyunca süren Büyük Buhran sadece ABD'de bankacılık sisteminin yaklaşık 1/3'ü olan 7.000 bankanın batmasına, 1933'te ABD milli gelirinin 4 yıl öncesine göre %29 düşmesine, işsizlik oranının %4'ten 1933'te %25'e tırmanmasına neden olarak dünya ekonomisini de peşinden sürüklemişti. (FED St. Louis, 2013) Bu dönemde talep yetersizliği nedeni ile ABD'de toptan fiyat endeksinin %33 gerilemesi, diğer ülkelere de sıçrayarak Cumhuriyetin en önemli ihraç kalemi olan tarım fiyatlarını da aşağı çekince Türkiye dış ticaret hacminin 1924 seviyesine gelmesi 13 yıl sonrasını (1937 yılı) bulmuştur.

Osmanlı döneminden kalma ülkeyi serbest pazara çeviren gümrük vergilerinin uygulama süresinin dolması ile birlikte, devlet, dış ticaret işlemlerinin uluslararası talep daralması mecburi olarak gerilediği bu dönemde 1.10.1929'da yürürlüğe giren 1499 sayılı kanunla getirilen yeni tarifeler ile üreticisine koruma sağlamaya çalışmıştır. 1929 öncesi dönemde ortalama olarak mal değeri üzerinden %12,9 olan gümrük vergileri, 1499 sayılı Kanun ile ortalama %45,7'a kadar yükseltilmiştir.

1930'lu yıllarda tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de "ülkeler arası mal alımlarının karşılıklı mal mübadelesi" şeklinde, kliring uygulaması yoğun şekilde uygulanmıştır. 1937 yılı dünya ticaretinin 1/8'i, Türkiye'de ise aynı yıl %78, 1938 yılında ise %83'ü kliring yoluyladır (Yıldırım, N. 2006, aktaran Özkardeş, L. 2015).

Özel mülkiyeti destekleyici İzmir İktisat Kongresi kararlarına rağmen, dünya gelişmelerinin özel yatırımları sınırlayıcı etkisi üzerine devlet, altyapı yatırımları ve kamu iktisadi teşekkülleri oluşturmak sureti ile direksiyona geçmek durumunda kalmıştır.

Demiryolları, limanlar, elektrik, su, telefon ve telgraf hatları altyapı çalışmalarının arttığı 1930'lu yılların en önemli gelişmelerinden birisi 4 Ekim 1931'de Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının kurulmasıdır. Aynı yıl Tekel Genel Müdürlüğü, 1932'de Ziraat Bankası ve Sanayi Kredi Bankaları kurulmuştur. Bolşevik devrim sonrası 1929-32 arası uygulamaya koyduğu ekonomik plan ile sıçrama sağlayan Sovyetler Birliği (SSCB) model alınarak, SSCB'den gelen uzmanların kurulacak tesislerle ilgili hazırladıkları rapor ve teknik destek ile planlı döneme geçilmiştir. 1934-38 yıllarını kapsayan ilk 5 yıllık Kalkınma Planı 8 Ocak 1933'te kabul edilmiş (Özder, F. 2017) ve Haziran 1933'te Sümerbank kurularak planı uygulamak üzere görevlendirilmiştir.

1933'Te PTT Genel Müdürlüğü ile Havayolları İşletmesinin, Ağustos 1934'te Paşabahçe Şişe Cam Fabrikasının, Haziran 1935'te Etibank'ın, Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA)'nün, Şeker Fabrikaları Genel Müdürlüğü'nün, Elektrik İşleri Etüt İdaresinin, 1937'de Karabük Demir Çelik fabrikalarının, Temmuz 1938'de dünya üretiminde söz sahibi olduğumuz fındığın işlenmesi için Fiskobirlik'in ve Toprak Mahsulleri Ofisinin kurulması 30'lu yılların önde gelen gelişmeleridir (Aktan R 1978).

Sayılan yeni kurum ve kuruluşların dışında dokuma, maden, kâğıt, kimya ve taş-toprak sektörlerinde devletçilik anlayışı ile kurulan yeni fabrikalar özel sektör gelişene kadar devlet önderliğinde kalkınmaya öncelik etmiştir (Durmuş Ş, Aydemir K, 2016).

Tablo 3: 1930- 1939 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Devletçilik Yılları)

	İhracat Değer Bin $	**İhracat Değişim %**	**İthalat Değer Bin $**	**İthalat Değişim %**	**Denge Bin $**	**Hacim Değer Bin $**	**Karşılama Oranı %**
1930	71.380	-4,6	69.540	-43,7	1.840	140.920	102,6
1931	60.226	-15,6	59.935	-13,8	291	120.161	100,5
1932	47.972	-20,3	40.718	-32,1	7.254	88.690	117,8
1933	58.065	21,0	45.091	10,7	12.974	103.156	128,8
1934	73.007	25,7	68.761	52,5	4.246	141.768	106,2
1935	76.232	4,4	70.635	2,7	5.597	146.867	107,9
1936	93.670	22,9	73.619	4,2	20.051	167.289	127,2
1937	109.225	16,6	90.540	23,0	18.685	199.765	120,6
1938	115.019	5,3	118.899	31,3	-3.880	233.918	96,7
1939	99.647	-13,4	92.498	-22,2	7.149	192.145	107,7

Kaynak: TUİK

1923-39 dönemi savaştan yeni çıkan bir milletin devlet eliyle kalkınma çabaları, farklı dönemlere göre farklı sonuçlar vermiştir. Gümrük vergileri ile korunma sağlanamayan birinci dönem, ardından Büyük Buhran döneminde yaşanılan durgunluk ve Dünya Savaşına giden sürecin etkileri rakamlara yansımış durumdadır. Buna göre özetle 1923-29 döneminde savaştan çıkmış bir ekonomide baz etkisi ile %200'e yaklaşan büyüme elde edilmiş iken Buhran dönemi olan 1930-32'de bu oran durma noktasına gelmiş, Dünya Savaşına giden süreçte 1933-39 yılları arasında ise 1923-29 döneminin 20'de 1'i düzeyinde ancak gerçekleşmiştir. Uygulanan milli politikalar, Osmanlıdan kalan liberal tarifelerin 1929'da kaldırılması ve uluslararası konjonktür gereği yaşanan daralma ve değişim sonucu, bu 3 dönemde sırasıyla milli gelir içerisinde sanayinin payı %11,4, %%13,6 ve %16,9 şeklinde artarken, ithalatın payı da %14,5, &8,9 ve %6,6 şeklinde düşmüştür (Makal A, 1999, aktaran İleri Ü, 2009).

DÜNYADA SAVAŞ YILLARI VE BATIYA YÖNELME

1930'lu yılların sonu ve 1940'lı yıllar Avrupa başta, dünyanın pek çok yerinde sürmekte olan 2.Dünya Savaşı öncesi ve sonrasının gelişmeleri ile şekil almıştır (Sönmez, M. 2004). Savaşa girmemek için gayret

göstermesine karşın artan savunma harcamaları, ekonomiyi zorlayarak ilerlemeyi sekteye uğratmıştır. Yaşanılan sıkıntılar o boyuttadır ki, un ve şeker sıkıntısı ile 1941-42 yıllarında tüketim, emlak ve hayvan vergileri artırılmış, ekmek karneye bağlanmış, unlu mamullerin yapımı yasaklanmış, ekmek fiyatları 2 kattan fazla artmış, motorlu araçlarda benzin kısıtlamasına gidilmiş, 1942 sonlarında hububat üreticilerine büyüklüklerine göre %25-50 devletin belirlediği fiyatlardan devlete satma zorunluluğu getirilmiştir. 12 Kasım 1942'de getirilen *Varlık Vergisi* ile toplamda 114.368 kişi vergilendirilerek kamu maliyesine kaynak sağlanmaya çalışılmış, Şubat 1943'te bu vergiyi ödemeyen 1.400 kişi Erzurum Aşkale'ye sürgün edilmiştir (Kayra C, 2011, aktaran İnönü Vakfı).

Dünya konjonktüründen kaynaklanan bu olumsuzluklar yanında yapılandırma çalışmaları sürmüştür. Mart 1940'da İhracatçı Birliklerinin kurulması ihracatın izlenmesi ve kaydı açısından önemlidir. 1940'ların başında kara altın olarak bilinen petrolle ilgili gelişmeler dikkat çekmektedir. Ocak 1940'da kurulan Türk Petrol Şirketi ardından, Nisan ayında Batman'da petrol bulunmasını Şubat 1941'de Petrol Ofisi'nin kurulması izlemiştir.

Osmanlı borçlarının ödenmesi tamamlanarak Düyunu Umumiye'nin kapatıldığı (Haziran 1944) bu on yılda bankacılık yatırımları dikkat çekmektedir. Eylül 1944'te ilk özel banka olarak Yapı Kredi, Nisan 1946'da Garanti, Ocak 1948'de Akbank bankalarını, Ağustos 1950 Sınai Kalkınma Bankası takip etmiştir. Bu dönemden bahsederken genç Cumhuriyetin oluşturmaya çalıştığı sanayi ile ilgili Nuri Demirağ'ın girişimlerine de dikkat çekmek gerekir. Ekim 1940'ta ilk Türk uçağı, Mayıs 1944'te ilk Türk yolcu uçağı uçuşlarını gerçekleştirmiştir (Bozkuş F, 2023).

Savaşın etkilerinin, savaşa girilmese bile en ağır hissedildiği bu dönemde, özellikle ihtilaf devletlerinin gerilemeye başladığı 1942'den itibaren başlayarak zaman zaman dalgalansa da 1941-49 arası dış ticaret hacmi 3,7 kat artış göstermiştir. İhracattaki artış, 2,7 ile daha sınırlı iken ithalattaki artış bunun da hemen hemen 2 katıdır.

İthalat artış hızı her ne kadar daha yüksek olsa da, 1940-46 arası devamlı surette yüksek oranlı fazla verilmiş iken radikal bir değişiklik ile liberalleşme adımları ile atılmış "*dış ticarette açıklı*" yıllar başlamıştır. İthalat kısıtlamalarının yumuşatıldığı, ithal edilebilecek mal listelerinin genişletilerek sipariş ve ithalinde kontenjan uygulamasının kaldırılması ile 1947'den başlayarak devamlı ve artan şekilde bugüne kadar dış ticaret açığı verilmesi ülkemizin kaderi olmuştur.

Bu arada savaş ortamının da etkisi ile 7 Eylül 1946'da gerçekleştirilen ilk büyük devalüasyon ile, 1,3 TL olan dolar kurunun %115 artışla 2,80 TL'ye çıkarılması dahi bu gelişmeyi durduramamıştır.

Tablo 4 : 1940- 1949 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Savaş Yılları ve Erken Savaş Sonrası)

	İhracat Değer Bin $	**İhracat Değişim %**	**İthalat Değer Bin $**	**İthalat Değişim %**	**Denge Bin $**	**Hacim Değer Bin $**	**Karşılama Oranı %**
1940	80.904	-18,8	50.035	-45,9	30.869	130.939	161,7
1941	91.056	12,5	55.349	10,6	35.707	146.405	164,5
1942	126.115	38,5	112.879	103,9	13.236	238.994	111,7
1943	196.734	56,0	155.340	37,6	41.394	352.074	126,6
1944	177.952	-9,5	126.230	-18,7	51.722	304.182	141,0
1945	168.264	-5,4	96.969	-23,2	71.295	265.233	173,5
1946	214.580	27,5	118.889	22,6	95.691	333.469	180,5
1947	223.301	4,1	244.644	105,8	-21.343	467.945	91,3
1948	196.799	-11,9	275.053	12,4	-78.254	471.852	71,5
1949	247.825	25,9	290.220	5,5	-42.395	538.045	85,4

Kaynak: TUİK

Savaş sonrası 1946'da Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den resmi olarak Boğazlar'da yeni düzenleme ve toprak talebi üzerine bir tercih yaparak Batı paktına yanaşan Türkiye, 1947 Şubat ve Mart aylarında Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası İskan ve Kalkınma Bankalarına (IBRD) üye olmuştur (Erkmen A, 2020).

Savaş yıllarında Türkiye dış ticaret hacminde ülke paylarını ele alan bir çalışmada 1940'da İtalya %15,1, ABD %12,1 İngiltere %10,8, Almanya %9,3, Fransa %4,3 şeklinde sıralanır iken, 10 yıl sonra savaşın mağluplarından Almanya 1945 ve sonrası %0-2 arasında payını tekrar muhafaza etmeyi başardığını, İtalya'nın payının ise 5'ten 1'e gerilediğini, Fransa'nın payında cüzi bir artış olduğunu, buna karşın ABD'nin %17,5 ve İngiltere'nin %15 civarında pay ile ağırlıklarını artırdıkları görülmektedir. Kaldı ki, 1945'te savaşın yeni bittiği dönemde ABD'nin payı %34,3, İngiltere'nin payı %17,9 gibi olağanüstü bir noktadadır (Okçuoğlu İ, 1999, aktaran Tuna S, 2007).

ÇOK PARTİLİ VE İTHAL İKAMELİ DÖNEM

Demokrat Parti Dönemi

Daha Cumhuriyetin ilk yıllarında (1923-25) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Ağustos – Kasım 1930 arası Cumhuriyet Serbest Fırkası ile çok partili döneme geçiş denemeleri olsa da, ülke içinde Musul'u Türkiye'ye kaptırmak istemeyen İngiltere'nin kışkırtmalarıyla veya Cumhuriyet devrimlerine ve Atatürk'e karşı çıkan iç ve dış mihraklarca şeriat talepli Şeyh Sait isyanı, Menemen olayı gibi gerici isyanlar, İzmir suikastı girişimi[1] gibi gelişmelerin de etkisi ile çok kısa ömürlü olmuştur.

Savaş sonrası Batı yanlısı bir anlayış benimseyen Türkiye'de gerek bu yön değişikliği, gerek dünyada demokratik taleplerin ve gerekse yurt içinde halkın alternatif siyaset isteklerinin artması ile bir daha eskiye dönülmemek üzere çok partili hayata adım atmıştır. Kurulan yeni parti de CHP içinden çıkmıştır. 7 Haziran 1945'te muhalif vekiller Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, ve Fuat Köprülü'nün çok partili sisteme geçiş ve serbest seçimleri de içeren "Dörtlü Takrir" diye bilinen önerge sonrası partiden ihraç edilmeleri üzerine 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti (DP) kurulmuştur. DP ile çok partili rejim tarihimiz açıklansa da aslında DP'den yaklaşık 4 ay önce 5 Eylül 1945'te Milli Kalkınma Partisi kurulduğunu, ancak etkisi itibariyle DP ile rejim değişikliğinin tanımlandığını belirtmek gerekir (Akıncı A, Usta S, 2015).

Tablo 5 : 1950- 1959 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Çok Partili Yıllar)

	İhracat Değer Bin $	**İhracat Değişim %**	**İthalat Değer Bin $**	**İthalat Değişim %**	**Denge Bin $**	**Hacim Değer Bin $**	**Karşılama Oranı %**
1950	263.424	6,3	285.664	-1,6	-22.240	549.088	92,2
1951	314.082	19,2	402.086	40,8	-88.004	716.168	78,1
1952	362.914	15,5	555.920	38,3	-193.006	918.834	65,3
1953	396.061	9,1	532.533	-4,2	-136.472	928.594	74,4
1954	334.924	-15,4	478.359	-10,2	-143.435	813.283	70,0
1955	313.346	-6,4	497.637	4,0	-184.291	810.983	63,0
1956	304.990	-2,7	407.340	-18,1	-102.350	712.330	74,9
1957	345.217	13,2	397.125	-2,5	-51.908	742.342	86,9
1958	247.271	-28,4	315.098	-20,7	-67.827	562.369	78,5
1959	353.799	43,1	469.982	49,2	-116.183	823.781	75,3

Kaynak: TUİK

[1] Şeyh Sait isyanı 16 Şubat-15 Nisan 1925, Menemen olayı-23 Aralık 1930, İzmir suikasti-14 Haziran 1926 tarihlidir

1950'li yıllar, ikinci dünya savaşı sonrası Sovyet tehdidi altında batıya yanaşmaya başlayan Türkiye'nin, Menderes hükümetleri döneminde, bu yönde daha hızlı ve kararlı adım atıp, Kore savaşına asker yollama pahasına, 18 Şubat 1952'de Batının askeri kanadı NATO'ya kabul olma yoluna gittiği yıllardır. DP'nin ilk yılları ABD ile yakınlaşma ve alınan Marshall yardımları ile dış ticarette liberalizasyon ile hızlı gelişmeye sahne olmuştur.

530 milyon $ düzeyinde olan dış ticaret hacmi 3 yılda hızla yükselerek 918 milyon $'a yükselmiş olsa da ithalata bağımlılık çok daha hızlı artmış ve ihracatın ithalatı karşılama oranı hızla gerileyerek %92,2'den %65,3'e düşmüştür. Diğer bir ifadeyle ithalat bu 3 yılda %96'ya yakın artarken ihracat artış hızı %37,8'de kalmıştır. Dış ticaret açığının 1950'de 22,2 milyon $'dan, 1952'de neredeyse 9 kat artarak 193 milyon $'a çıkması neticesinde hızla rezervi eriyen ülkemiz liberal anlayışı terk etmeye çalışmış, 1953 Eylül ayında dış ticaret ve kambiyo rejiminde serbestiyi kaldırmış, 1954 Temmuz ayında yurtdışına çıkan vatandaşlar için döviz kontrolüne varan kısıtlamalar getirmiştir (Kanca O, 2012).

İthal ikameci anlayışın kota, yüksek koruma duvarları, ithal yasakları gibi anlayışla yeni sanayi tesislerinin kurulması teşvik edilmeye çalışılmıştır. Yerli ve yabancı özel sektöre koruma sağlanması ile bugün de ülkemiz ekonomisinde yer tutan başta tekstil (Bossa, Altınyıldız, Taç Sanayi) boya (DYO), ilaç (Eczacıbaşı, Deva), beyaz eşya (Arçelik), gıda (Tamek), otomotiv (Otosan) gibi çok sayıda tesis serbest girişim olarak hayata geçirilmiştir.[2]

İthal ikameciliğin başlangıcı olan bu dönemin, üretim yapısının özellikleri;

- Devlet tarafından sağlanan koruma çerçevesinde iç piyasa ihtiyacını karşılamaya dönük,
- Bebek sanayilerin doğası gereği daha çok dışarıdan sağlanan patent, lisanslar ve çoğunlukla eski teknoloji ithal makine ve teçhizatla üretim yapabilen,
- Büyük ölçüde montaja dayalı olduğundan üretimin devamı için ara mal ve yatırım malları ve hatta çoğu halde hammadde açısından ithalata dayanan,
- Düşük verim, kalite ve standartları ile hem nicelik hem nitelik olarak ihracat olanakları kapalı,
- Sayıları çok az olduğu için tekel olmasa bile oligopol olmaktan öteye geçilmesine izin vermeyen,

şeklinde özetlenebilir.

Özel sektörü koruması altında şekillendiren devlet, bir yandan da daha önce başlattığı, şeker, çimento, demir çelik, enerji ve ulaştırma yatırımlarını yapmaya devam etmiştir.

Tüm çabasına karşın döviz krizi ile karşı karşıya kalan hükümet 1958'de vadesi gelmiş 256 milyon $ dış borcunu ödeyemeyince IMF ile borç ertelenmesi ve yeni borç alınması şeklinde yeni anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Her IMF anlaşmasında olduğu gibi bu anlaşma da acı reçete içermekte olup şartlardan biri de 7 Eylül 1946'daki ilk devalüasyonun ardından bu kez daha ağır bir rakamın açıklanması olmuştur. 4 Ağustos 1958'de 1 dolar, 2,80 TL'den 2,2 misli değerlenerek 9 TL'ye çıkarılmıştır. İşin daha ilginç tarafı 1946'da ilk devalüasyon ile son verilen ihracat, ithalat ve resmi işlemler için 3 farklı döviz fiyat uygulaması içeren prim sistemine 1958 devalüasyonu ile geri dönülmesidir (Kaynar İ, 2022).

1960 Askeri Darbe Sonrası

1960'lı yıllara girerken DP yönetiminin devlet yatırımları ile ekonomik gelişimi sağlama çalışmaları, yaşanılan finans krizi ve çeşitli yolsuzluk iddiaları ile birlikte neden ve sonuçları bugün dahi tartışılan 27 Mayıs 1960 ihtilali ve sonrasında gelen idamlardır.

Plan ve programa dayanmadığı, gayri iktisadi ve oy avcılığı saikleri ile yapılan yatırımlar ile suçlanan DP dönemi uygulamalarını düzeltmek iddiası ile darbe sonrasında 1960 yılı içerisinde; Temmuz ayında İktisadi Devlet Teşekküllerinin yatırımlarının finansmanı için 500 milyon TL borçlanma yapılması, Ağustos'ta yine ve yeniden dövizde uygulanan prim sisteminin kaldırılması, 10 Eylül'de, 1940'dan

[2] İlgili kuruluşların web sayfalarından derlenmiştir.

itibaren fiyat denetimi ile dış ticaret dengesi kurmaktan, tarım ürünleri destekleme alımlarının finansmanına, kira artışlarına kadar çeşitli yollarla piyasa dengelerini bozucu şekilde kullanılan Milli Korunma Kanununun kaldırılması ve ekonomi politikalarını belirleyecek planlamaya geçilmek üzere 30 Eylül 1960'da Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması, gibi son derece önemli kanunlar askerler tarafından oluşturulan Milli Birlik Komitesi tarafından çıkarılmıştır (Öğreten. C, 2022).

1962'de hazırlanan ve 1963-67 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte kamu ve özel sektör bir arada kalkınma öngörülen planlı ve karma ekonomi yılları başlamıştır. Otomotiv ve beyaz eşya yatırımları dikkat çekicidir. Ereğli Demir Çelik Fabrikaları (Mayıs 1960), İstanbul Petrol Rafinerisi (Ağustos 1961), Good Year Lastik Fabrikası (Eylül 1961), Mersin Petrol Rafinerisi (Aralık 1961) yatırımlarının yaşandığı süreçte, Ekim 1961'de, sonrasında rafa kaldırılacak olsa da tamamıyla Türk mühendislerinin ürünü Devrim adlı otomobilin üretilmesi, önemlidir. Türkiye'nin gelişiminde önemli rol oynayacak Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) Ocak 1961, Koç Holding Aralık 1963, Sabancı Holding Nisan 1967'de kurulmuş, bu ana şirketler yabancı ortaklarla kurdukları çok sayıda girişimlerle, otomotiv yanında, gıda, kimya başta olmak üzere her alanda ithal ikameye dayalı kalkınmanın ikinci fazında da aktif rol almışlardır. 1960'larla beraber irili ufaklı yeni sermaye grupları da baş göstermeye başlayarak ekonomiye katkıda bulunurken, devlet Keban ve Hasan Uğurlu barajları, gübre, çimento gibi yatırımlara devam etmiştir.

12 Eylül 1963, ülkemizin dış ticaretinde en önemli partneri olma hüviyetini bugün de sürdüren Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerin henüz Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) iken Ankara Anlaşması ile kurulduğu tarih olarak önemlidir.

30 Ekim 1961'de Almanya ile imzalanan işgücü anlaşması çerçevesinde Türkiye'den Almanya'nın yeniden inşası için gitmeye başlayan Türk işçi göçü her iki ülkenin sosyo ekonomik gelişimi ve bu arada dış ticareti üzerinde de etkili olmuştur. 1973 petrol krizinde alımlar durdurulana kadar yoğun şekilde süren göç neticesinde bugün sayıları aileleri ile birlikte 3 milyon olduğu tahmin edilen Türk diasporası ikili ilişki ve ticaretin en önemli belirleyicilerindendir (Wilutzki S, 2023).

1960'lı yıllarda dış ticaret hareketleri dalgalı bir seyir izlemekle birlikte 10 yılda hem ihracatta hem ithalatta değişim oranı yaklaşık %70 dolayındadır. 1964,65 ve 1967 hariç 10 yılın tamamında dış ticaret açığının oldukça yükselerek ihracatın ithalatı karşılama oranının %70'in altında gerçekleşmesi ülkemizin kronik sorunu olan cari açık ve buna bağlı olumsuzluklara neden olmaya devam etmektedir.

Tablo 6 : 1960- 1969 Yılları Türkiye Dış Ticareti

	İhracat Değer Bin $	**İhracat Değişim %**	**İthalat Değer Bin $**	**İthalat Değişim %**	**Denge Bin $**	**Hacim Değer Bin $**	**Karşılama Oranı %**
1960	320.731	-9,3	468.186	-0,4	-147.455	788.917	68,5
1961	346.740	8,1	507.205	8,3	-160.465	853.945	68,4
1962	381.197	9,9	619.447	22,1	-238.250	1.000.644	61,5
1963	368.087	-3,4	687.616	11,0	-319.529	1.055.703	53,5
1964	410.771	11,6	537.229	-21,9	-126.458	948.000	76,5
1965	463.738	12,9	571.953	6,5	-108.215	1.035.691	81,1
1966	490.508	5,8	718.269	25,6	-227.761	1.208.777	68,3
1967	522.334	6,5	684.669	-4,7	-162.335	1.207.003	76,3
1968	496.419	-5,0	763.659	11,5	-267.240	1.260.078	65,0
1969	536.834	8,1	801.236	4,9	-264.403	1.338.070	67,0

Kaynak: TUİK

Kriz ve Yokluklarla Geçen 70'li Yıllar

Genel olarak montaja dayalı olduğundan ithalat ve dış sermayeye ihtiyaç duyan ikameci sanayi politikası kronik olarak döviz krizi üretmeye devam ederken, 1970'li yıllar hem Türkiye'nin kendi milli davası olan Kıbrıs, hem de dünyada yaşanan Arap İsrail savaşlarının etkisi ile, iki büyük kriz uyaranı ile durumu ağırlaştıracaktır.

12 Mart 1971'de Türk Silahlı Kuvvetlerinin, 6 Kasım 1972'de Türkiye Odalar Birliği ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği tarafından hükümete muhtıra verilmesi gibi iki olağanüstü gelişme, Mayıs – Aralık 1971'de Nixon'un doların değerini altından ayırarak Bretton Woods sistemini sona erdirmesi ile dünyada yaşanan para krizi ile birlikte değerlendirilmelidir. Uluslararası para krizi öncesinde Türkiye'nin 10 Ağustos 1970'te üçüncü devalüasyon ile dolar kurunu 9 TL'den 15 TL'ye çıkarmış olduğu hatırlardadır.

Tüm bu olumsuz gelişmelerle birlikte 6-25 Ekim tarihleri arasında yaşanan 3. Arap-İsrail savaşı sırasında OPEC üyesi Arap ülkelerinin petrol üretimlerini %5 keserken, İsrail'i destekleyen ülkelere de ambargo uygulama kararları, petrolü enerji kaynakları içerisinde %63'te tutan Batı Avrupa, %85'te tutan Japonya ve %17'de tutan ABD için oldukça sıkıntılı olmuş, %400 yükselen petrol fiyatları tüm dünya ekonomisinin gelişimi için şoke edici olmuştur (ODTÜ DPUİT, 2020).

Bunun da ötesinde, Türkiye'nin 29 Haziran 1971 tarihinde getirdiği haşhaş ekim yasağına, 1 Temmuz 1974'te son vermesi, ardından Temmuz 1974'te Kıbrıs Barış harekatları ile gerilen ilişkiler sonucu ABD'nin Aralık'ta Türkiye'ye silah ambargosu kararı alması sonuçları ve etkileri halen devam eden gelişmelerdir. Öyle ki, Türkiye'nin bugün hızla gelişen ve dünyada söz sahibi olmaya başlayan savunma sanayinde bir çok tesisin planlamasının başlangıcı o dönemde yapılmıştır.

1970'li yılların özellikle ikinci yarısı siyasi anlaşmazlıklar, toplumun sağ ve sol olarak bölünmesi ve her gün artan şiddet olayları içerisinde geçmiştir.

Bu 10 yılda dış ticaretle ilgili en önemli gelişmelerden biri 23 Kasım 1970 tarihinde AET ile imzalanan ve 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokoldür. Böylece Ankara Anlaşması ile öngörülen Hazırlık Aşaması tamamlanarak "Geçiş Dönemi" koşulları belirlenmiştir. Bu çerçevede Topluluk, 1971 yılında bazı petrol ve tekstil ürünleri dışında Türkiye'den ithal ettiği tüm sanayi mallarına gümrük vergileri ve miktar kısıtlamalarını tek taraflı olarak kaldırmıştır. Buna karşılık, Türkiye' tarafına 12 ve 22 yıllık farklı iki listede indirim için zaman tanınarak ardından Gümrük Birliği öngörülmüştür (TC-AB Başkanlığı, 2023).

Tablo 7: 1970- 1979 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Kriz ve Yokluk Yılları)

	İhracat Değer Bin $	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin $	İthalat Değişim %	Denge Bin $	Hacim Değer Bin $	Karşılama Oranı %
1970	588.476	9,6	947.604	18,3	-359.128	1.536.081	62,1
1971	676.602	15,0	1.170.840	23,6	-494.239	1.847.442	57,8
1972	884.969	30,8	1.562.550	33,5	-677.581	2.447.519	56,6
1973	1.317.083	48,8	2.086.216	33,5	-769.133	3.403.299	63,1
1974	1.532.182	16,3	3.777.501	81,1	-2.245.319	5.309.683	40,6
1975	1.401.075	-8,6	4.738.558	25,4	-3.337.483	6.139.633	29,6
1976	1.960.214	39,9	5.128.647	8,2	-3.168.433	7.088.862	38,2
1977	1.753.026	-10,6	5.796.278	13,0	-4.043.252	7.549.304	30,2
1978	2.288.163	30,5	4.599.025	-20,7	-2.310.862	6.887.187	49,8
1979	2.261.195	-1,2	5.069.432	10,2	-2.808.236	7.330.627	44,6

Kaynak: TUİK

Terör ve karmaşa içerisindeki 70'li yıllarda yine de dış ticaret hacmi 4,8 kat artmıştır. İhracattaki artış 3,8 kat ile sınırlı iken ithalatın 5,4 kat artması dış ticaret dengesine olumsuz yansımış olup, Barış Harekâtı sonrası ihracatın ithalatı karşılama oranı daima %50'nin altında gerçekleşmiştir. Bu ise zaten dış kaynak arayışı içerisindeki ülkemizin ödemeler dengesini daha da bozulmaya itmiştir.

EKONOMİDE U DÖNÜŞÜ; DIŞA AÇILMA DÖNEMİ

1980 Kararları ve Sonrası

1970'lerin olağandışı iç ve dış gelişmeleri ile sarsılan Türkiye ekonomisi yaklaşık her 10 yılda 1 karşılaştığı krizlerden birine daha yakalanarak, esasen 1977'den itibaren süren krizin ağırlaşması ile 1980 yılına da bu ortamda girmiştir. Türk ekonomisinde radikal kararların alındığı, şok tedavisi hüviyetindeki 24 Ocak 1980 kararları ile özetle;

- Kontrolden çıkan enflasyonun kontrol altına alınması,
- Zamanla TL'nin suni olarak aşırı değerlenmesi ile büyük devalüasyonlara sebep olan sabit kur uygulaması yerine piyasa koşullarında belirlenecek dalgalı kur politikasına geçilmesi,
- Döviz gelirlerini artırabilmek ve ülkemizin küresel serbest piyasa düzenine entegrasyonunu sağlamak amacıyla, iç pazara dönük ithal ikameci anlayışın yerine, ihracata dayalı büyüme politikasının benimsenmesi ve bu çerçevede ihracatın ve yabancı yatırımların teşviki,
- Devletin ekonomiye müdahalesinin en aza indirilmesi, piyasa koşullarına uyamayan firmaların tasfiye edilmesi ve yerlerine uyum sağlayabilecek olanların gelmesi ile ekonominin verimsiz firmaların yükünden kurtulması,
- Siyasi mülahazalarla atıl ve verimsiz çalışan kamu iktisadi teşekküllerinin bütçe üzerinde yükünün azaltılması ve kapsamlı vergi reformu ile bütçe denkliğinin sağlanması,

hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda ana hatları ile;

- %32,7 devalüasyon ile dolar TL kuru 47 TL'den 70 TL'ye çıkarılarak günlük serbest kur uygulamasına gidilmiş, döviz piyasası üzerinde kontroller kaldırılıp, alım satımı serbest bırakılmış,
- Dış ticaretin serbestleştirilmesine dönük adımlar atılmış,
- Reel faiz politikasına geçiş ile faiz oranları serbest bırakılmış,
- İhracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde vergi iadesi, düşük faizli kredi, ithal girdiye gümrük muafiyeti gibi genel ve sektörlere göre farklı uygulamalarla ihracat teşvik edilmiş,
- Yurtdışı müteahhitlik hizmetleri ve yabancı sermaye yatırımları desteklenmiş, kar transferlerine kolaylık sağlanmış,
- Fiyat kontrol ve sınırlamaları kaldırılarak serbest piyasa uygulamasına geçilmiş,
- Piyasayı bozan sübvansiyonlar gübre, enerji ve ulaştırma dışında kaldırılmış, tarım ürünlerini destekleme alımları sınırlandırılmış,
- Devletin ekonomideki payını küçültmek daha verimli çalışan özel sektörü desteklemek amacıyla önlemler alınmıştır (Ulagay O, 1983).

12 Eylül 1980 darbesi ile birlikte, DPT Müsteşarı olarak 24 Ocak kararlarının mimarı olan Turgut Özal tarafından uygulanmasına olanak sağlanmıştır. Sonrasında atılan adımlar arasında en büyüklerden biri de 16 Ekim 1984'te alınan kararla 1985 başından itibaren getirilen Katma Değer Vergisi uygulamasıdır. 1982-83 arasında faiz oranlarının serbest bırakılmasının getirdiği yarışta Bankerler krizi çıkınca, alternatif bir sistem öngörüsü ile 26 Aralık 1985'te İstanbul Menkul Kıymetler Borsası kurularak 3 Ocak 1986'da işlem görmeye başlamıştır. 1989'da Yatırımcılara Türkiye'deki her türlü menkul kıymete yatırım yapabilme ve karlarını transfer etme imkânı getiren 32 Sayılı Karar Borsa için anahtar önemdedir.

Alınan kararların en önemli etkisi dış ticaret üzerinde görülmektedir. 1980 yılına gelene kadar 1970'lerde 8 milyar $ barajına ulaşamayan hacim, 1980'le birlikte yaklaşık 2,5 kat hızla artarak 1989'da 27,5 milyar $'a tırmanmıştır. İlginç olan ihracatın artış hızının, ithalatın artış hızından 2 kat fazla olmasıdır. Böylece ihracatın ithalatı karşılama oranında 1970'lere nazaran önemli bir iyileşme sağlanmıştır.

İhracatın kompozisyonunda da büyük değişiklik söz konusudur. 1980 başında halen tarım %57,4, madencilik %6,6 ve sanayi ancak %36 paya sahip iken, 1990'a gelindiğinde sanayinin payı neredeyse %80'e yaklaşmış, tarımın payı %18'e, madenciliğin payı %2,5'a gerilemiştir.

14 Nisan 1987 tarihinde Türkiye'nin AET'na tam üyelik başvurusunda bulunması o dönemde ilişkilerin yoğun olduğu Avrupa ile olumlu beklentileri harekete geçirmiştir.

21 Temmuz 1988'de, Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki 30 Sayılı Kararda değişiklik ile TL değerinin ilk kez serbest piyasada belirlenmesine müsaade edilerek konvertibiliteye geçiş yolunda önemli bir adım atılmıştır.

Tablo 8 : 1980- 1989 Yılları Türkiye Dış Ticareti

	İhracat Değer Bin $	**İhracat Değişim %**	**İthalat Değer Bin $**	**İthalat Değişim %**	**Denge Bin $**	**Hacim Değer Bin $**	**Karşılama Oranı %**
1980	2.910.122	28,7	7.909.364	56,0	-4.999.242	10.819.486	36,8
1981	4.702.934	61,6	8.933.374	12,9	-4.230.439	13.636.308	52,6
1982	5.745.973	22,2	8.842.665	-1,0	-3.096.692	14.588.639	65,0
1983	5.727.834	-0,3	9.235.002	4,4	-3.507.168	14.962.836	62,0
1984	7.133.604	24,5	10.757.032	16,5	-3.623.429	17.890.636	66,3
1985	7.958.010	11,6	11.343.376	5,5	-3.385.367	19.301.386	70,2
1986	7.456.726	-6,3	11.104.771	-2,1	-3.648.046	18.561.497	67,1
1987	10.190.049	36,7	14.157.807	27,5	-3.967.757	24.347.856	72,0
1988	11.662.024	14,4	14.335.398	1,3	-2.673.374	25.997.422	81,4
1989	11.624.692	-0,3	15.792.143	10,2	-4.167.451	27.416.835	73,6

Kaynak: TUİK

Doğu Bloku'nun Çöküşü ile Yeni Dönem ve Yeniden Krizler

1990'ların başında yalnız Türkiye dış ticareti için değil dünya dış ticareti ve hatta dünya tarihi için en önemli olaylardan birisi yaşanmıştır; "Sovyetler Birliği ve Demirperde'nin Çöküşü" …

II. Dünya Savaşı sonrası dünyayı birbirinden kopuk ve mümkün olduğunca birbirleri ile ticaret yapmayan, suni olarak düşman kamplara bölen 2 kutuplu yapı, Doğu ve Batı Almanya'yı ikiye ayıran duvarın 10 Kasım 1989'da yıkılmasının ardından bir dizi gelişmelerle 31 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin resmen dağılması ile son bulmuştur.

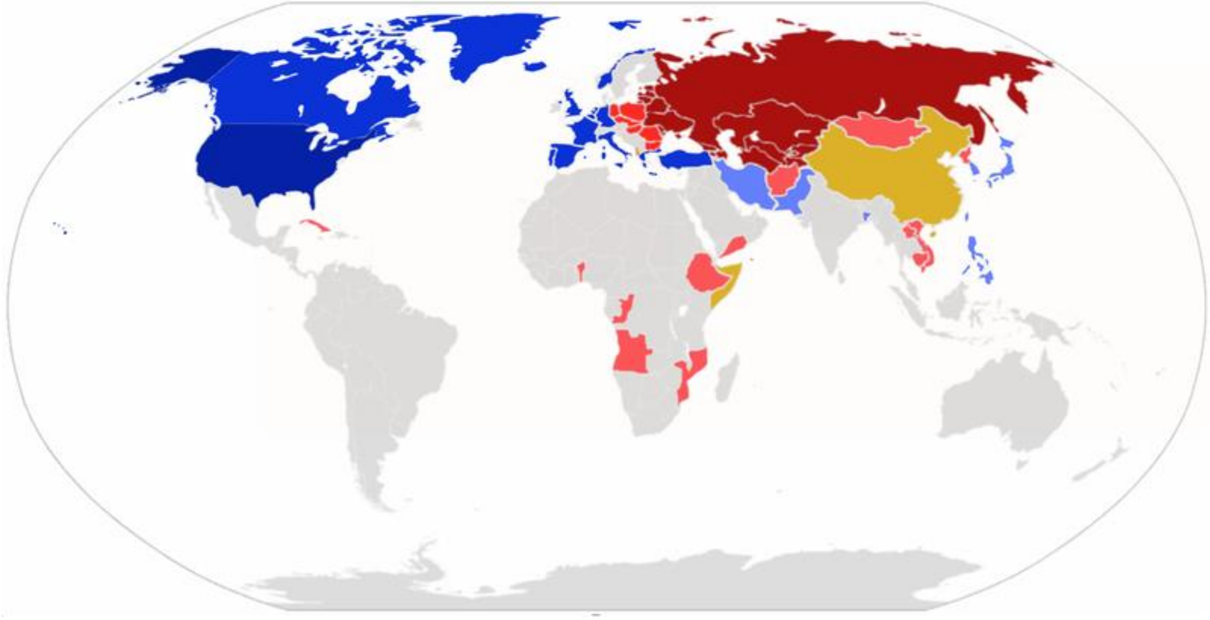
Sonuç olarak daha önce dünya dış ticaretine katkısı son derece sınırlı olan Doğu Blokunda yer alan 15'i Sovyetler Birliği'nden doğan, 25'i diğer bölgelerden olmak üzere toplam 40 ülke yeni dünya düzeninde yer almıştır. Kaldı ki, bu 40 ülkeden de yeni ülkeler ortaya çıkmıştır. Çekoslovakya, Çekya ve Slovakya olarak ikiye ayrılırken, Yugoslavya'dan Kosova da dahil edildiğinde 7 yeni ülke ortaya çıkmıştır.

Sovyetler Birliği'ne coğrafi olarak en yakın ülkelerden olan Türkiye'den çok sayıda yatırımcı yeni ortaya çıkan olanaklardan istifade etmek için bu ülkelerde arayışlara başlamış, karşılıklı ziyaretlerle bavul ticareti adı altında yüksek hacimli ticaret gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Yeniden kurulan dünya düzeninde yeni ittifaklarla ülkeler arası ilişkiler ve ticaret yeniden kurgulanmaya bu dönemde başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde batının, Sovyetlere karşı en önemli denge unsurlarından bir olan Türkiye'nin stratejik önemi bu anlamda azalmış, 1 Kasım 1993'te Avrupa Birliği adını alan AT, genişleme sürecinde Doğu Avrupa ülkelerine öncelik vermiştir.

1990'ların dış ticaret açısından en önemli gelişmesi Türkiye'nin 1 Ocak 1996'da AB ile Gümrük Birliği'ne girmesi olmuştur. Tam üye statüsü kazanmadan AB ile Gümrük Birliği'ne girilmiş olması Türkiye

sanayinin Avrupa ürünleri rekabetine dayanamayarak zarar göreceği eleştirilerine rağmen, aksine rekabet gücünün artmasına ve dış ticaret kompozisyonunun değişmesine neden olmuştur.

Şekil 1: Soğuk Savaş Sırası Dünyanın Cephelere Bölünmüşlüğü
Koyu Kırmızı: Sovyetler Birliği, Kırmızı: Sovyet Uyduları, Sarı: Çin ve müttefikleri, Mavi: Kapitalist Blok
Kaynak: CES, Center for European Studies

Rekabetten en çok zarar göreceği tahminleri yapılan tekstil ve otomotiv sektörleri bilakis artan yabancı yatırımları ve ilgisi nedeniyle bugün dahi Türkiye'nin en önemli ihraç sektörleri arasında ilk sıraları almıştır. Özel televizyonlar, radyolar ve cep telefonlarının ekonomiye girişiyle telekomünikasyon alanında eşi görülmemiş hareketlilik yaşanmıştır.

Öte yandan 1990'ların ilk yarısı; bölücü terör olayları, yüksek kamu açıkları, yüksek enflasyon, faiz hareketleri ile sarsılan bankacılık sistemi sarmalında geçmiştir. 1990 sonlarından itibaren başlayan Ocak-Şubat 1991'de Irak'ın vurulması ile devam eden Körfez krizinde Türkiye'nin önemli pazarlarından olan Irak'a ihracatın olumsuz etkilenmesi yanında, boru hattından elde edilen gelirden mahrum kalınması, göçler gibi pek çok olumsuzlukla karşılaşılmıştır.

1993'te ithalat %29'a yakın artış gösterirken ihracatın artış hızının azalması, ihracatın ithalatı karşılama oranını yeniden %50'ler seviyesine indirince dış denge yanında iç denge de bozulmuştur. 1994'te enflasyonun %114'e çıkmasına rağmen faizlerin düşük tutulması, halkın birikimlerini korumak için dövize yönelmesi ile birlikte 15 Ocak 1994'te TL %100'ün üzerinde değer kaybetmiş, dövize hücumu engellemek için faizler yükseltilince gecelik faizler %1000'i aşmıştır. Bunun üzerine 5 Nisan 1994 kararları ile IMF programı uygulanmaya başlayarak önlem alınmaya çalışılmıştır. Önlemlerin sonucunda ekonomi 1994'te %6,1 daralırken, ithalatın da %21 civarında hızla gerilemesi ile bu yıl oldukça farklı yaşanmıştır.

Kriz sonrası tedbirlerin uygulandığı dönemler hariç her zaman olduğu üzere 1995-97 arası ithalat ihracatın üzerinde artmış, dış ticaret açığı yeniden yükselmiş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı bir kez daha %50'ler düzeyine gerilemiştir.

Mayıs 1997'de Tayland'da başlayarak, Filipinler'e, ardından dalga dalga Asya ülkelerine ve dünyaya yayılan ve sıcak paranın gelişmekte olan ülkelerden hızla tepki göstererek kaçışı şeklinde gerçekleşen Asya Krizi (Aydın S, 2019) hemen sonrasında 3 Şubat 1998'de ikinci Körfez Krizi ve bu iki krizle eş zamanlı olarak Rusya'nın borç ödeme kapasitesi, düşen petrol ve emtia fiyatları ve Ruble üzerine spekülatif saldırılarla gelişen uluslararası krizler tüm dünyada belirsizlik ortamını körüklemiştir (Güran M, 2021).

Türkiye üzerinde bu 3 krizin de etkisi ile oluşan ekonomik sıkıntılar, Temmuz 1998'de IMF ile yapılan Stand By programı ile birlikte ithalat da kontrol altına alınarak düşürülmeye çalışılmıştır.

Tablo 9 : 1990- 1999 Yılları Türkiye Dış Ticareti

	İhracat Değer Bin $	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin $	İthalat Değişim %	Denge Bin $	Hacim Değer Bin $	Karşılama Oranı %
1990	12.959.288	11,5	22.302.126	41,2	-9.342.838	35.261.413	58,1
1991	13.593.462	4,9	21.047.014	-5,6	-7.453.552	34.640.476	64,6
1992	14.714.629	8,2	22.871.055	8,7	-8.156.426	37.585.684	64,3
1993	15.345.067	4,3	29.428.370	28,7	-14.083.303	44.773.436	52,1
1994	18.105.872	18,0	23.270.019	-20,9	-5.164.147	41.375.891	77,8
1995	21.637.041	19,5	35.709.011	53,5	-14.071.970	57.346.052	60,6
1996	23.224.465	7,3	43.626.642	22,2	-20.402.178	66.851.107	53,2
1997	26.261.072	13,1	48.558.721	11,3	-22.297.649	74.819.792	54,1
1998	26.973.952	2,7	45.921.392	-5,4	-18.947.440	72.895.344	58,7
1999	26.587.225	-1,4	40.671.272	-11,4	-14.084.047	67.258.497	65,4

Kaynak: TUİK

Dünya ile Daha Entegre – Daha Rekabetçi Dönem

Üst üste iç ve dış krizlerle karşı karşıya kalan Türkiye 2000'li yıllara artık taşınamaz bir yük ile girmişti. Sadece 4 yılda dış borç faiz yükü 12,6 milyar $'dan 33 milyar $'a tırmanmış, borç, borçla finanse edilmeye başlanmıştır. Kamu bankalarının partizanca ve oportünist kullanımları ile görev zararları bu yıl yaklaşık 25 milyar $'ı bulmuş, sermaye yetersizliklerinden ülke ödeme sistemi de kilitlenmiş hale gelmiştir. 2000 Kasım ayında finans piyasalarının kırılganlığı içerisinde yeniden dövize hücum başlayınca, daha da kötü duruma gelen ekonomi, Şubat 2001'de Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında yaşanan meşhur "Anayasa Kitapçığı" hadisesi ile kontrolden çıkmıştır (Sönmez M, age.).

Banka batışları ve devletin bankalara el koymak zorunda kaldığı dönemde 21 Şubat'ta bankalar arası piyasada gecelik faizler %7.500'ü bulmuştur. Bu tarih itibariyle kur dalgalanmaya bırakılmak zorunda kalınmış, güveni yeniden tesisi etmek üzere Dünya Bankası Başkan Yardımcılarından Kemal Derviş Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı statüsü verilerek Türkiye'ye çağrılmış ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) adı altında sert önlemler içeren yeni bir program açıklanmıştır.

Tablo 10 : IMF-Türkiye Standby Anlaşmaları Tarihi (Bin SDR)

Anlaşma Tarihi	Bitiş Tarihi	Anlaşma Tutarı	Çekilen Tutar		Anlaşma Tarihi	Bitiş Tarihi	Anlaşma Tutarı	Çekilen Tutar
11.05.2005	10.05.2008	6.662.040	4.413.602		17.08.1970	16.08.1971	90	90
4.02.2002	3.02.2005	12.821.200	11.914.000		1.07.1969	30.06.1970	27	10
22.12.1999 Ek Rezerv Kolay	4.02.2002	15.038.400	11.738.960		1.04.1968	31.12.1968	27	27
21.12.2000	20.12.2001	5.784.000	5.784.000		15.05.1967	31.12.1967	27	27
8.07.1994	7.03.1996	610,5	460,5		1.02.1966	31.12.1966	21,5	21,5
4.04.1984	3.04.1985	225	168,75		1.02.1965	31.12.1965	21,5	0
24.06.1983	3.04.1984	225	56,25		15.05.1964	31.12.1964	21,5	19
18.06.1980	17.06.1983	1.250,000	1.250.000		15.02.1963	31.12.1963	21,5	21,5
19.07.1979	17.06.1980	250	230		30.03.1962	31.12.1962	31	15
24.04.1978	18.07.1979	300	90		1.01.1961	31.12.1961	37,5	16
TOPLAM							**37,707,640**	**30,569,062**

Kaynak: IMF,

Bankacılık sisteminin regüle edilmesi, kamu sektörünün ekonomide ağırlığı azaltılırken özel sektörün payının artırılması, faiz dışı fazla hedefi konularak harcama kısıcı ve gelir artırıcı önlemler alınması, Merkez Bankasına bağımsızlık verilmesi, dalgalı döviz kuru uygulamasına devam edilmesi, ihracatın teşvik edilmesi, yabancı sermayeyi çekebilmek için Uluslararası Tahkim Kanunu çıkarılması gibi yapısal önlemleri içeren program etkisini kısa sürede göstermiştir (Züngün D, 2008).

2002 yılında yapılan seçimlerde halk krizden sorumlu gördüğü partileri cezalandırıp Adalet ve Kalkınma Partisini (AKP) tek başına iktidara taşımıştır. AKP'nin GEGP programını titizlikle ve mali disiplinden kopmadan 2016 yılına kadar büyük ölçüde devam ettirdiği bilinmektedir.

IMF ile 1961'den bu yana 19 anlaşma imzalayan Türkiye, GEGP'nin başarısı ile birlikte, kalan son taksit borcunu 14 Mayıs 2013 tarihinde ödeyerek, ağır şartları ve bağımsızlığa aykırı olması argümanlarıyla zaman zaman toplumsal ve siyasi muhalefete de yol açan, IMF ile borç alma ilişkilerini bitirdiğini açıklamıştır.

Tablo 11 : Milenyum Sonrası Türkiye Dış Ticareti

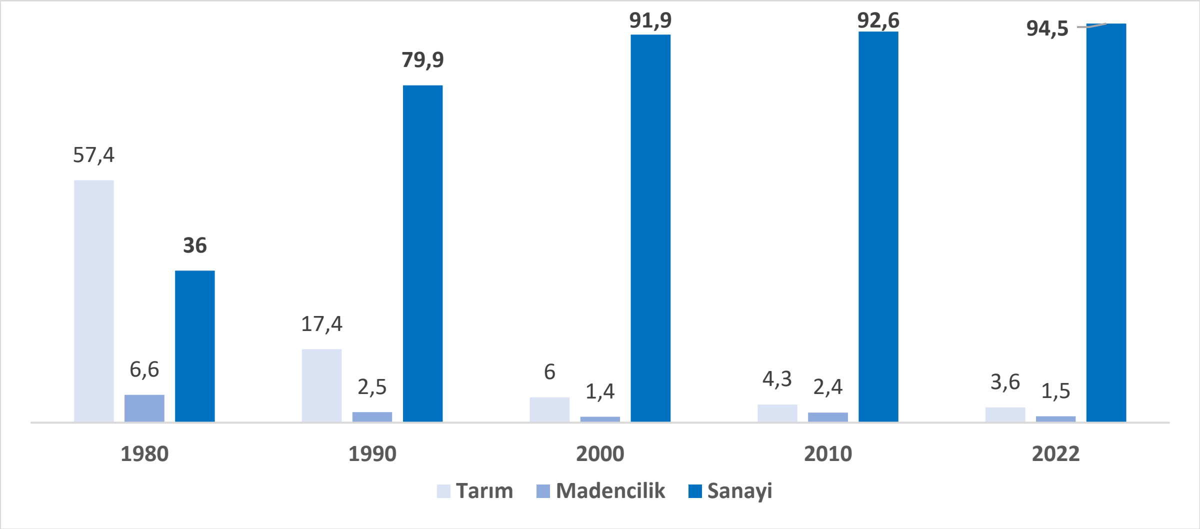
	İhracat Değer Bin $	**İhracat Değişim %**	**İthalat Değer Bin $**	**İthalat Değişim %**	**Denge Bin $**	**Hacim Değer Bin $**	**Karşılama Oranı %**
2000	27.774.906	4,5	54.502.821	34,0	-26.727.914	82.277.727	51,0
2001	31.334.216	12,8	41.399.083	-24,0	-10.064.867	72.733.299	75,7
2002	36.059.089	15,1	51.553.797	24,5	-15.494.708	87.612.886	69,9
2003	47.252.836	31,0	69.339.692	34,5	-22.086.856	116.592.528	68,1
2004	63.167.153	33,7	97.539.766	40,7	-34.372.613	160.706.919	64,8
2005	73.476.408	16,3	116.774.151	19,7	-43.297.743	190.250.559	62,9
2006	85.534.676	16,4	139.576.174	19,5	-54.041.499	225.110.850	61,3
2007	107.271.750	25,4	170.062.715	21,8	-62.790.965	277.334.464	63,1
2008	132.027.196	23,1	201.963.574	18,8	-69.936.378	333.990.770	65,4
2009	102.142.613	-22,6	140.928.421	-30,2	-38.785.809	243.071.034	72,5
2010	113.883.219	11,5	185.544.332	31,7	-71.661.113	299.427.551	61,4
2011	134.906.869	18,5	240.841.676	29,8	105.934.807	375.748.545	56,0
2012	152.461.737	13,0	236.545.141	-1,8	-84.083.404	389.006.877	64,5
2013	161.480.915	-0,4	260.822.803	6,4	-99.341.888	422.303.718	61.9
2014	166.504.862	3,1	251.142.429	-3,7	-84.637.567	417.647.291	66,3
2015	150.982.114	-9,3	213.619.211	-14,9	-62.637.098	364.601.325	70,7
2016	149.246.999	-1,1	202.189.242	-5,4	-52.942.243	351.436.241	73,8
2017	164.494.619	10,2	238.715.128	18,1	-74.220.509	403.209.747	68,9
2018	177.168.756	7,7	231.152.483	-3,2	-53.983.726	408.321.239	76,6
2019	180.832.722	2,1	210.345.203	-9,0	-29.512.481	391.177.924	86,0
2020	169.637.755	-6,2	219.516.807	4,4	-49.879.052	389.154.562	77,3
2021	225.214.458	32,8	271.425.553	23,6	-46.211.095	496.640.011	83,0
2022	254.169.748	12,9	363.710.575	34,0	109.540.827	617.880.323	69,9
2023/10	209.903.888		303.820.801		-93.916.913	513.724.689	69,1

Kaynak: TUİK

Dış ticaretin 2000 sonrası yaşadığı gelişime bakıldığında 2010 yılına kadar olan dönemin çok daha parlak bir performans ortaya koyduğu görülmektedir. Buna göre 2000-2010 arasında ihracat hacmi 3,1 kat, ithalat hacmi 2,4 kat ve toplam dış ticaret hacmi 2,63 kat artış göstermiş iken, 2011- 2022 yılları arasında üstelik 1 yıl daha uzun olan dönemde gelişim sırasıyla %88,4, %51 ve %64,4'tür.

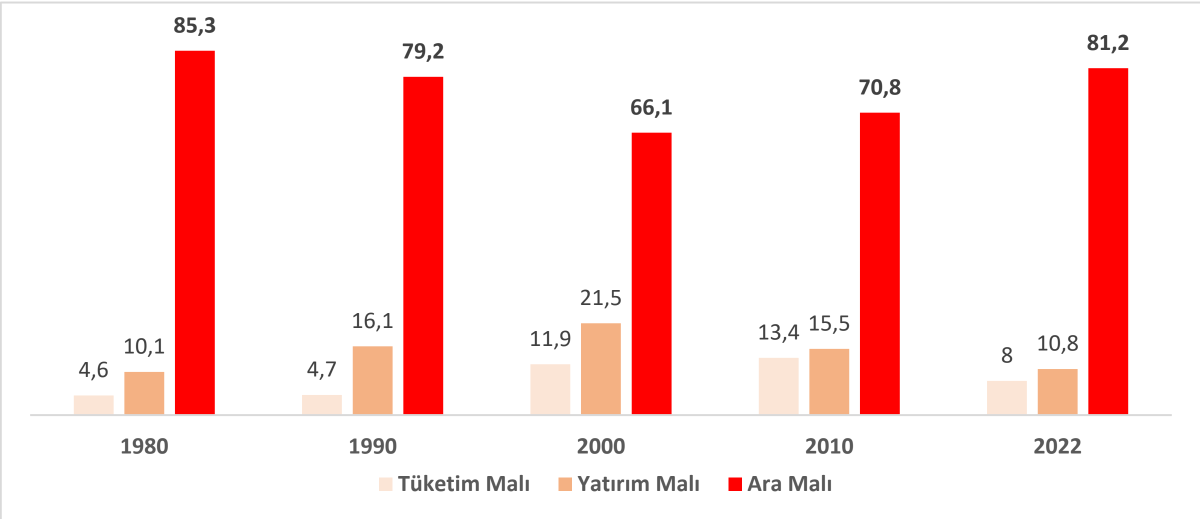
Tablo 11'de dış ticarette daralma yaşanan yıllar olarak görülen 2009 (2008 Küresel Kriz), 2015-2016 Türkiye'nin Rus uçağını düşürmesi ile Rusya ile yaşanan uçak ve kur krizi, 2018 ve 2019 ABD ile yaşanan Rahip Brunson krizi ve 2020 pandemi krizinin yaşandığı yıllardır. Bu durum Türkiye'nin küresel sisteme daha fazla entegre olmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Gelinen noktada Türk dış ticareti sanayinin rekabet gücü ve madencilik sektöründe gelişmelerle tarıma dayalı ihracat yapısını kalıcı şekilde değiştirmiştir.

Şekil 2 : İhracatın Ana Sektörlere Dağılımı (%)
Kaynak: TUİK

İthalat içinde hammadde oranı %80'in üzerinde iken, sermaye malının payı %11 civarındadır. Tüketim malı ithalatı ise &10'un altına gerilemiştir. *"İhracatın yaklaşık %70 bölümünün hammadde ithalatına bağlı olduğu"* şeklinde kamuoyunda sıklıkla dile getirilen iddianın hammadde ithalatındaki rakamlarla ilişkilendirildiği anlaşılmakla birlikte doğru değildir. Yapılan çalışma bu payı 2016 için %15,6 ile % 21,6 arasında tahmin etmektedir (Akat A, 2018).

Şekil 3 : İthalatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (%)
Kaynak: TUİK

Türkiye'nin en önemli dış ticaret ortağı AB'dir. İhracatın 1/3'den fazlası AB ile gerçekleştirilmekte olup diğer Avrupa ülkeleri de katıldığında bu oran %50'nin üzerine tırmanmaktadır. İthalatta ise AB ülkelerinin payı ihracata kıyasla nispeten düşerken diğer Avrupa ülkelerinin payının artması ile birlikte Avrupa yine yaklaşık %50 pay ile en önemli tedarik kaynağı olma özelliğini sürdürmektedir. Avrupa'nın yanında Kuzey Amerika ülkeleri de dahil edildiğinde gelişmiş Batı ülkeleri ile dış ticaretin toplamın %60 dolayında kısmını karşılaması Türk ürünlerinin rekabet gücünün somut göstergesi olarak anlaşılabilir. Hiç kuşkusuz bu 1996 yılında AB ile Gümrük Birliği sonrasında elde edilen bir kazanımdır.

Bunun yanında İslam İşbirliği Örgütü üyelerine yapılan ihracatın toplamın ¼'ünden fazla oluşu, ithalatın ise %10-12 arası bölümünün bu ülkelerden kaynaklanması, Türkiye'nin İslam dünyası içerisindeki lider konumu ile ilişkilendirilebilir.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve Bağımsız Devletler Topluluğu ile dış ticaret ilişkilerini de benzer çerçevede bölgesel işbirliğinin etkisi olarak yorumlamak gerekir.

İthalatta diğer Asya ülkelerinin payının bu derece yüksek olması esasen tüm dünyada olduğu gibi Çin'den yapılan ithalatın yüksekliği ile doğru orantılıdır.

Tablo 12 : Seçilmiş Bölgeler İtibariyle Türkiye Dış Ticareti (%)

	2023 (10 ay)		**2022**		**2015**		**2013**	
	İhracat	**İthalat**	**İhracat**	**İthalat**	**İhracat**	**İthalat**	**İhracat**	**İthalat**
AB 27	41,3	28,9	40,5	25,6	37,4	35,9	36,1	34,6
Diğer Avrupa	15,5	21,9	14,4	24,1	16,8	16,2	14,9	18,9
Kuzey Afrika	5,3	2,0	5,6	1,7	5,9	1,5	6,8	1,4
Diğer Afrika	3,1	0,8	3,7	0,9	2,8	1,0	2,7	1,0
Kuzey Amerika	6,5	4,7	7,4	4,5	5,1	5,9	4,7	5,7
O. Amerika- Karayipler	1,1	0,4	1,1	0,4	0,6	0,5	0,7	0,6
Güney Amerika	1,0	2,0	1,3	2,7	0,9	1,9	1,4	1,5
Yakın ve O. Doğu	17,4	6,8	17,7	5,9	22,7	6,8	24,2	8,9
Diğer Asya	7,5	25,4	7,2	24,2	7,3	25,5	8,0	21,8
Avustralya-Y. Zelanda	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,3	0,4	0,5
11-Diğer Ülkeler	0,9	6,8	0,6	9,5	0,1	4,6	0,1	5,1
OECD	52,8	45,3	53,3	40,5	53,6	50,7	46,8	50,6
Karadeniz Eko. İşbirliği	15,3	16,6	14,0	20,4	10,2	15,2	13,5	16,4
Ekonomik İşbirliği Teşk.	5,5	3,1	4,9	3,1	7,0	4,5	7,9	6,0
Bağımsız Devletler Topl.	8,9	14,4	7,2	18,1	5,4	11,1	8,4	11,6
Türk Cumhuriyetleri	3,8	2,3	3,1	2,0	3,8	1,4	4,6	1,6
İslam İşbirliği Teşk.	25,3	12,4	25,3	11,1	30,9	10,9	33,6	12,8
D-8	3,5	3,6	4,2	3,9	5,9	5,6	5,9	6,6

Kaynak: TUİK

Türkiye dış ticaretinin geleneksel olarak kırılgan ve dış açık üreten noktası enerji ve altın ithalatının yüksekliğidir. Bu durum Rusya-Ukrayna savaşının etkilerinin yaşandığı 2022 yılında olduğu gibi verilere son derece olumsuz yansımaktadır. 2022 yılında bir önceki seneye göre % 91,6 artışla 97,1 milyar $'a çıkan enerji ithalatı cari açığın da en önemli nedeni olmuştur. Büyüme hedeflerine bağlı olarak ithalatın artmakta oluşu bu faturayı artırmaya devam etmektedir. Savaşın etkisinin azalarak petrol fiyatlarının %20 ve %30 gerileyeceği alternatif senaryolarda bile petrol ithalat faturası 81,6 ve 71,4 milyar $ olarak gerçekleşmektedir ki, başlı başına açık olarak yansıyacak tutardır (TCMB, 2023).

Diğer taraftan, altın ithalatına yılda yaklaşık 20 milyar $ ayrılmakta olup 2022 yılında dış ticaret açığının %17,7'lik bölümü altından kaynaklanmaktadır. 10 yıllık dış ticaret açığına katkısı kümülatif olarak 81,7 milyar $ olarak hesaplanmaktadır. (Bakır N, 2023). Hatta 2023 yılı ilk 11 ayında altın ithalatı 32 milyar $'a ulaşmıştır. Bu rakamlardan da görüleceği üzere 2022 ve 2023 yılında Türkiye'nin yaklaşık 109 milyar $ olan dış ticaret açığının neredeyse tamamı enerji ve altın ithalatı kaynaklıdır.

Türkiye, Cumhuriyetin 100. yılına 2022 yılı itibariyle 254,2 milyar $ ihracatı ile dünya ihracatından aldığı %1 payla 30., 363,7 milyar $ ithalatı ve %1,43 pay ile 19. büyük dış ticaret ülkesi konumunda girmiştir.

Tablo 13 : Ülkeler İtibariyle Dünya Dış Ticareti (Milyon $)

	İhracat		İthalat
Çin	3593,6	**ABD**	3375,9
ABD	2062,9	**Çin**	2716,0
Almanya	1658,4	**Almanya**	1571,1
Hollanda	770,3	**Japonya**	905,1
Japonya	752,1	**B.Krallık**	816,3
İtalya	700,3	**Fransa**	811,7
G. Kore	683,6	**İtalya**	743,0
Belçika	636,4	**Hindistan**	732,6
Hong Kong	611,5	**G.Kore**	731,4
Fransa	606,9	**Hollanda**	712,8
Kanada	598,6	**Hong Kong,**	669,1
Rusya	580,1	**Belçika**	624,3
Meksika	578,3	**Meksika**	604,6
B.Krallık	530,5	**Kanada**	570,2
Singapur	515,1	**İspanya**	499,1
Taipei, Çince	478,3	**Singapur**	475,5
Hindistan	452,7	**Tayvan**	437,3
İspanya	424,3	**BAE**	373,6
Suudi A.	411,2	**TÜRKİYE**	363,7
Avustralya	402,2	**Viet Nam**	358,8
İsviçre	402,1	**Polonya**	358,6
Viet Nam	370,9	**İsviçre**	356,8
BAE	353,8	**Tayland**	306,3
Malezya	353,1	**Malezya**	295,1
Polonya	342,8	**Avustralya**	290,1
Brezilya	334,5	**Brezilya**	272,7
Endonezya	292,0	**Endonezya**	237,4
Tayland	284,1	**Çekya**	235,9
Norveç	271,7	**Avusturya**	231,9
TÜRKİYE	254,2	**İsveç**	202,1

Kaynak: Trademap

SONUÇ;

Dış ticaretin 100 yıllık gelişimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayi, tarım ve madencilik ana sektörlerinin evriminin bir özeti olarak görülebileceği gibi, yaşanılan iç ve dış siyasi gelişmeler, ülkelerle ilişkiler, darbeler, uygulanan alternatif ekonomik politikalar velhasıl her tür değişkenin etki ve tepkilerinin sonucudur.

Dış ticaret rakamları ülkemizin hangi alanlarda yeterli, hangi alanlarda yetersiz, hangi alanlarda güçlü, hangi alanlarda güçsüz, hangi alanlarda gelişime ihtiyacı olduğunu gösteren en önemli SWOT analizini içinde barındırmakta olup, ders çıkarılmak için üzerinde ihtimamla durulması gereken göstergedir.

2023 yılında en çok ithalat yapılan fasıllara bakıldığında geçmiş yıllara benzer şekilde aynı kalemlerin ağırlıkta olduğu ve dış ticaret açığının da bu kalemlerden kaynaklandığı görülmektedir. Her yıl petrol fiyatlarına bağlı olarak 56-92 milyar $ arası ithalata neden olan enerji sektörümüz birinci derecede geliştirilmesi gerekli alan olarak gözükmektedir. Bu noktada petrol ve doğalgaz aramalarına verilen önem çok doğru bir yaklaşımdır.

TUİK verilerine göre 2023 yılı ilk 11 ayında %90'a yakın artış gösteren otomotiv ve %57 artış gösteren altın ithalatı ise, enflasyona karşı yatırım amaçlı yapılan ithalat olup, makro ekonomik istikrarla beraber kontrol altına alınabilecek geçici bir durum olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan, 2000'li yılların başında çok düşük olan altın üretimi günümüzde yıllık ortalama 40 ton (yaklaşık değeri 2,6 milyar $) olarak ülkemizde üretilmektedir. Stratejik bir ürün olan altının üretiminin artırılması çalışmaları sürmekte olup, dış ticaret açığını giderici etkisi zamanla artacaktır. Bir başka önemli kalem olan otomotivde Avrupa'nın önemli ihracatçılarından biri iken, ithalatın bu kadar yüksek olması, bu konuda ithalatı ikame edecek doğru politikaların uygulanması gerektiğini göstermektedir. Benzer şekilde demir çelik sektöründe kurulu kapasite çoğu alanda yeterli iken, ithalatın yüksek olması da tersine çevrilmesi gerekli bir durumdur. Dış ticaret rakamlarımız, bahsedilen bu sektörler yanında makine, elektrikli makine ve cihazlar ile eczacılık ve tıbbi cihazlar alanlarında yatırımlara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Yüksek teknoloji mallar arasında bulunan Savunma sanayii, 2000'li yılların başlarında 100 milyon dolar civarında ihracat yaparken, 2023 yılı itibariyle yaklaşık 5,5 milyar dolar ihracat kapasitesine ulaşmıştır. Savunma sanayisindeki dışa bağımlılık %20'ler seviyesine indirilerek dış ticaret açığının düşürülmesi yönünde büyük katkı sağlanmıştır. Bu noktada, yatırımların özellikle Kızılelma insansız muharip uçak ve beşinci nesil muharip uçak özelinde, hava savunma sanayisinde yoğunlaşması ile dışa bağımlılığın daha da aşağı çekilmesi gayretlerinin olduğunu belirtmek gerekir.

Dünyada giderek yaygınlaşan, AB için 2026'da devreye girecek olan Yeşil Mutabakat ile karbon ayak izini azaltarak tüm sektörlerde rakiplerin önüne geçilmesi için çalışmaların devam etmekte oluşu, dış ticaretimizin gelecekteki yapısının şekillenmesinde önemli bir etken olacaktır.

KAYNAKÇA

Akat A, (2018), *İhracatta İthalat* – (İTD 101), İktisat ve Toplum Dergisi
https://iktisatvetoplum.com/ihracatta-ithalat-3/

Akıncı A, Usta S, (2015) *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi,* KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 17 (29):4 1-52, 2015, s.44-51

Aktan R (1978), Türkiye İktisadi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1978, s. 46-47.

Aydın S, (2019) *Asya Krizi ve Sermaye Hareketlerinin Vergilendirilmesi* Hazine ve Maliye Bakanlığı 09.2019 https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/SeldaAYDIN.pdf

Bakır N, (2023) *Türkiye ithal altına servet ödedi,* Dünya Gazetesi, 17.2.2023
https://www.dunya.com/kose-yazisi/turkiye-ithal-altina-servet-odedi/685922

Boratav, K, (2006). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 10. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, s.49-50

Bozkuş F, (2023) *Trilyon Dolarlık Ekonomiye*, Cumhuriyet Yıldızları, 100 Yıla Damga Vuran Olaylar, İsimler, Şirketler, In Business 2023 Özel Koleksiyon Sayısı

CES, Center for European Studies, *The Cold War / Part 2* https://europe.unc.edu/iron-curtain/history/the-cold-war-part-2/

Dura, C., & Altıparmak, A. (2000). 1838 *Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması: Nedenleri ve Sonuçları.* Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi(16), 21-23 https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesiibd/issue/38177/444612

Durmuş Ş, Aydemir K, (2016) *Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi* (1923 – 1938), Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi KAÜİİBFD Cilt, 7, Sayı 12, 2016, s.162-164

Erkmen A, (2020) *Türkiye'nin NATO Üyeliği ve Üyeliğin TBMM'de Kabulü*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (2), 2020, s.1024-1040

Eşiyok A, (2010), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması,* Mülkiye 2010 Cilt: XXXIV Sayı:266

FED St. Louis, (2013), *How Bad Was the Great Depression? Gauging the Economic Impact*, David Wheelock Video Record, FED St Louis, July 2013

Güran M, (2021), *1998 Rusya Finansal Krizinin Gelişimi ve Etkileri,* Journal of Academic Value Studies 7(4) (2021) 515-524

IMF-https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=980&date1key=2008-03-31

Kasalak K, (2012), *Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri,* SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2012, Sayı:27, ss.65-79.

Kanca O, (2012) *1950-1960 Arası Türkiye'de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2012, Cilt 9, S.19. s.58-60

Kayıran M, Saygın S, (2019) *İzmir İktisat Kongresi,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi 2019 Cilt 2 Sayı 5. S.47-57

Kaynar İ, (2022) *1960 Askerî Müdahalesinin Türkiye'nin İktisadî Politikalarına Etkisi Yasama Dergisİ* · Sayı: 45 · (Ocak-Haziran 2022, S.128)

Kayra C, Savaş Türkiye Varlık Vergisi (2011, aktaran İnönü Vakfı) *Varlık Vergisi 1942,* https://www.ismetinonu.org.tr/varlik-vergisi-1942/ (Erişim 28.11.2023) Kanun metni için bkz-https://www.ismetinonu.org.tr/wp-content/uploads/2022/02/varlik-vergisi-kanunu.pdf

Makal A, (1999), *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-194*6", İmge Kitabevi, Ankara, aktaran İleri Ü,(2009) *Türkiye'de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri*, Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, Ankara, 2009, s. 168.

ODTÜ DPUİT, (2020) 1973 *Petrol Krizi: Etkileri ve Sonuçları,* ODTÜ Dış Politika ve Uluslararası İlişkiler Topluluğu, 22.3. 2020 https://medium.com/hariciye/1973-petrol-krizi-etkileri-ve-sonu%C3%A7lar %C4%B1-7ec1d90ad4a1

Okçuoğlu i, (1999), *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi, İç Pazarın Oluşma Süreci* (1923-1950), Cilt:2, İstanbul: Ceylan Yayıncılık, aktaran Tuna S, Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (13) 2007, 86-121

Öğreten C, (2022) *Karma Ekonomi Sistemi Bağlamında Milli Birlik Komitesinin Ekonomi Politikalarının Değerlendirilmesi (27 Mayıs 1960-27 Ekim 1961*) Mediterrenean Journal of Humanities XII-2022 53-67

Özder F, (2017, s.154-157) *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk-Sovyet Ekonomik Ve Ticari İlişkileri,* Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi Sayı: 60, 2017 s.154-157

Pamuk, Ş. (2005), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Sönmez M, (2004) *Türkiye Ekonomisinin 80 yılı,* İTO Yayınları, 2004-28, 22-29)

TC-AB Başkanlığı, (2023), *Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi,* https://www.ab.gov.tr/p.php?e=111, erişim 3.12.2023

TCMB, (2023) *Ekonomik Görünüm, Son Dönem Enerji İthalatı Gelişmeleri ve Enerji Arzında Çeşitlendirme Politikaları, Kutu 2.2* Enflasyon Raporu 2023-1, https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/a6c32274-a779-435e-ab63-6a99f43d7e5c/Kutu+2.2_23_i.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-a6c32274-a779-435e-ab63-6a99f43d7e5c-onJd8Vh

Tekinşen A, Önder H, (2008) *Türk Dış Ticaret Politikaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme (XIX Yüzyıldan Günümüze, Türk Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemi), Gökkubbe Yayınları, Editor, Mustafa Bıyıklı*
https://www.researchgate.net/publication/326224892_Turk_Dis_Ticaret_Politikalari_Uzerine_Genel_Bir_Degerlendirme_XIX_Yuzyildan_Gunumuze

Trademaphttps://www.trademap.org/Country_SelProduct.aspx?nvpm=1%7c%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c1%7c1

TUİK - https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104

Ulagay O, (1983) *24 Ocak Deneyimi Üzerine,* 1983, Hil Yayın, s.13-31 http://osmanulagay.com/wp-content/uploads/2017/05/24-OCAK-DENEY%C4%B0M%C4%B0.pdf

Wilutzki S, (2022) The First Generation of Turks in Germany in the 60 Years of Immigration, Senectus, 1(1), 67-90 İstanbul University Press, March 2023

Yeni Türkiye SAM, (2023) *Osmanlı Sunuş ve Önsöz*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi,https://yeniturkiye.com/osmanli-sunus-ve onsoz/#:~:text=Co%C4%9Frafya%20profes%C3%B6r%C3%BC%20Ramazan%20%C3%96zey%20hocam%C4%B1z%C4%B1n,km%E2%80%9D%20ve%20en%20geni%C5%9F%20s%C4%B1n%C4%B1rlara

Yıldırım N, (2006) *Atatürk'ün İktisadi Egemenlik İlkesinin Kalkınma Politikaları,* Platin Yayınları, Sayfa: 97-131, aktaran Özkardeş L(2015) *Cumhuriyetin İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi,* Gümrük ve Ticaret Dergisi, Sayı 6. / 2015 s.28-34

(Züngün D, 2008) *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Sonrası Türkiye – IMF* , 2008